

הכוונה והמעשה במצוות התשובה

המצוה, עיקרה המעשה, מעשה המצוה שמיעתה ושמירתה של המצוה באות תמיד לצורך המעשה. כך במצוות עשה וכך במצוות לא תעשה. אלא, שבמצוות לא תעשה: יש "לאו שאין בו מעשה" (סוגית ב"מ צ"ב ועוד ולהלן נבאר). ויש "לאו הניתק לעשה" – ויש לכך משמעות הלכתית מוגדרת. אבל, במצוות עשה – לא מצינו מצוה עשה שאין בה מעשה, ומקראות מפורשים הם וזכיר רק אחדים מהם: "וזאת המצוה החוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקיכם ללמד אתכם לעשות בארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה וכו' ושמעת ישראל ושמרת לעשות וכו'" (דברים ו' א-ג, בהקדמה לפרשת קריאת שמע), ועוד כמה פסוקים: "ושמרת את המצוה ואת החוקים ואת המשפטים אשר אנכי מצוך היום לעשותם" (שם ז' י"א). ולהלן (ח' א'): "כל המצוה אשר אנכי מצוך היום תשמרון לעשות למען תחיון ורבייתם ובאתם וירשתם את הארץ אשר נשבע ד' לאבותיכם". ועוד – מקראות רבים שאין כאן המקום לפרטם.

יש מעשה המצוה בידיים. יש מעשה בגוף כולו. ביחוד, יש מעשה במצוה הנעשית ברגלים, כגון: הראיה והעליה לרגל. אמנם יש מעשה המצוה הנעשה בפה או "בדיבור" – כזכירת עמלק או קריאת שמע, ברכת כהנים, ברכת המזון וכדומה.

לכאורה בין המצוות הנעשות בפה יש לכלול גם את – תקיעת השופר ותרועת החצוצרות. כלל גדול לימדונו רבותינו – ש"עקימת שפתיים כמעשה דמיא". אך לגביהן נוסף ונאמר: יש ועיקר המצוה הנעשית בפה או בדיבור – עניינה השמיעה – שמיעת האוזן ושמיעת הלב ונתינת הדעת הפנימית.

התפילה, התשובה והוידוי – כמוהן כקריאת שמע וכתקיעת השופר, הרי הן מצוות הנעשות בפה, אך מהותן הפנימית היא שמיעת האוזן והלב, ומעשה המצוה כולל נתינת דעת עושה המצוה, בפיו ובאזנו, על תכלית ומהות המצוה.

הגדרה זו היא חיונית ויסודית להבנת שטתו של רבינו הרמב"ם, בדין התשובה והוידוי, בהלכות תפילה ובהלכות קריאת-שמע, שכבר עמדנו עליה לעיל, ולהלן נבאר.

בענין "עקימת שפתיים כמעשה", יש להבחין בין מצוות עשה ומצוות לא-תעשה לדרגותיהן השונות. מפורסמת בנדון סוגית הגמ' במסכת ב"מ צ' ב', דעת ר' יוחנן בענין: "חסמה בקול לעבור עליה בלאו דלא תחסום שור בדישו" ובענין: "הנהיגה בקול" לענין נהיגה בקול, והלכה כמותו. עיין רמב"ם ה' כלאים פ"ט הלכה ז' והלכות שכירות פ"ג מה' שכירות הלכה ב'.

אמנם בתוספות שם ד"ה: "ר' יוחנן מחלק בין אמירה דבדיבוריה קעביד מעשה שהולכת ודשה ובין אמירה בלבד — כנשבע — שהיא עקימת שפתיים בלבד ולא כמעשה, לענין חיוב בלאו, שהוא כלאו שאין בו מעשה". ויש לעיין בסוגית הגמ' שם ובדברי רבותינו הראשונים והאחרונים, ואין כאן מקום להאריך.

אכן, מסוגית סנהדרין ס"ה א' וביחוד ממ"ש הגמ' בענין מגדף בתרוץ הראשון: הואיל וישנו בלב, משמע שעקימת שפתיים בדיבור הוא כמעשה, אם עוסקים במצוות התלויות בלב — ובלבד שתלואה אליה כוונת-הלב. רש"י שם מפרש: "עיקר החיוב תלוי בלב וכו', שאפילו מברך את ד' כל היום ואין בלבו כלפי מעלה, אלא שהעלה את השם לדבר אחר וכנהו בשם המיוחד ומקללו אינו חייב עליו".

משמע — שמצוות שבדיבור אין עוברין עליהם בלאו או מקיימים אותן בעשה, אלא אם נתלוותה להן כוונת-הלב. אמנם שם דעת התוס' בתוד"ה: "הואיל, שתלאו הכתוב במחשבה, שזה עיקר העבירה של מי שחרף וגדף" עי"ש. אם כן: אין זה כלל גדול בכל המצוות. אמנם שם ע"ב בענין עדים זוממים ב"הוה אמינא": "שאיך בהן מעשה הואיל וישנם בקול". ונדחת סברא זו למסקנא ששם דין מיוחד: "הואיל וישנן בראיה". עי"ש כל הסוגיא ופרושי רבותינו הראשונים.

אמנם נראה שיש לחלק ולהבחין, כמו שאמרנו בפתיחת דברינו, בין "לאו שאין בו מעשה", לבין מצות "עשה" שזקוקה למעשה כלשהו, שמתלוית אליו מחשבה-ודעת של עשיית המצוה, ולהלן נבאר.

* * *

בענין הצורך בכוונת הלב ובדעת — כשמדובר בכונה לצאת ידי חובת עשיית המצוה, נחלקו דעות רבותינו בכמה וכמה מקומות בש"ס בדין: "מצוות צריכות כוונה". נזכיר כאן סוגית ברכות הידועה, על דברי המשנה בפ"ב דברכות: "היה קורא בתורה והגיע זמן המקרא, אם כיון לבו יצא ואם לאו לא יצא". ובגמ' שם: "ש"מ מצוות צריכות כונה". פירש"י: "שיהא מכוון לשם מצוה" וקשיא לרבא דאמר במס' ראש-השנה: "התוקע לשיר — יצא" ומשיבה הגמ': "אם כיוון לבו לקרות". ושואלת הגמ': "לקרות והא קרי" ומתרת: "בקורא להגיה".

אמנם כשאנו דנים בענין הכוונה במצות ק"ש, עלינו להבחין בין כוונה לכוונה. יש כוונה לצאת ידי חובת המצוה שצונו בוראנו — ואז מעשה לחוד והמחשבה לחוד. אך יש עוד סוג אחר של כוונה, שגם מ"ד בדרך כלל שמצוות אין צריכות כונה, לכאורה יודה שצריך כוונה זו לגבי מצוות מסוימות, דהיינו: כוונת הלב שהיא חלק ממעשה המצוה, שבלעדה אין מעשה

המצוה שלם. בקריאת-שמע ענינה של כוונה זו: "קבלת עול מלכות שמים וקבלת מצות אהבת ד'" – שמעשה המצוה שלהן תלוי בלבם ובדעתם של האדם.

בענין כוונה זו נחלקו רבותינו בברייתא שבספרי דברים, המובאת בגמ' שם על הפסוק: "והיו הדברים האלה על לבבך" – "יכול תהא כל הפרשה צריכה כוונה, ת"ל: האלה, עד כאן צריכה כוונה, מכאן ואילך אינה צריכה כוונה, דברי ר' אליעזר. (פרשו רבותינו בתוסי' שם: "עד, בכל מאדך, ששני פסוקים אלה ("שמע" ו"ואהבת") מדברים ביחוד ה', באהבתו ובריאתו") א"ל רבי עקיבא: הרי הוא אומר: "אשר אנכי מצוך היום על לבבך", מכאן אתה למד שכל הפרשה כולה צריכה כוונה. אמר רבה בבי"ח א"ר יוחנן: הלכה כרבי עקיבא וכו"'. עיי"ש כל הסוגיא וביחוד הברייתא הנוספת המובאת שם: "על לבבך, ר' זוטרא אומר: עד כאן מצות כוונה, מכאן ואילך מצות קריאה וכו". ה"ק עד כאן מצות כוונה וקריאה, מכאן ואילך קריאה בלא כוונה". להלן שם בסוגיא מובאת בגמ' ברייתא שלישית והיא החשובה לנו הלכה למעשה: "ת"ר: שמע-ישראל ה' אלקינו ד' אחד – עד כאן צריכה כוונה הלב דברי ר' מאיר". ושם: "אמר רבא: הלכה כר' מאיר".

כאמור, משיטת רבותינו הראשונים משמע: שגם למ"ד בכל מקום שאין המצוות צריכות כוונה, יודה שכאן צריך כוונה – לא לענין שיתכוון לצאת ידי חובה, אלא שבקריאה זו הוא מכוין לקרוא, כדי לקיים פנימיות המצווה ולא סתם לפטומי מלי בעלמא או אפילו "ללמוד" או "להגיה".

מתוך דברים אלו משמע: שהמחלוקת אם מצוות צריכות כוונה או לא, היא במצוות שעיקרן המעשה והמעשה עצמו מעיד על קיום המצוה, אך: מצוות התלויות בדבור, שלא מחשבה המתלווה אליו אינו מעשה כלל – כגון: ק"ש או תפילה – לדברי הכל "צריכות הן כוונה", שיכווין בדעתו משמעות המלים שהוא אומר ולמה ולפני מי הוא אומרן ולהלן נבאר.

בישיבות ידועה שיטתו של רבנו חיים הלוי מבריסק זצ"ל, שכבר הזכרנו ובררנו לעיל, שהבחין בין כוונה שהיא חלק ממעשה המצוה, לבין כוונה לצאת ידי חובת המצוה. ששם הכוונה לחוד ומעשה המצוה לחוד, באמת מתוך עיון בכל דבריו, בספרו חידושי ר' חיים הלוי, הדברים מתבררים קצת יותר. ראשית, מחלק הוא בין "תרי כוונות" – כוונה של פירוש הדברים ויסודה הוא "דין כוונה", ו"כוונה לעמוד בתפילה לפני ה'", שאינה מדין כוונה רק שהוא מעצם מעשה התפילה – ולעצם התפילה כל י"ט הברכות מעכבין. ולענין הכוונה בפרוש הדברים, שזה דין מסוים בה' תפילה, ובו ההלכה שבדיעבד די אם כוון באחת מהן – **באבות**. כמו כן מחלק הגר"ח שם – גם בענין הכוונה שיש בו שני דינים: האחד – דין כונה שיכוון לעשות המצוה והוא כדין כוונה בכל יתר המצוות – וכל התפילה צריכה כוונה זו והיינו שפסק הרמב"ם – שצריך שידע שעומד בתפילה וכו', יחד עם דין "פירוש המלים". ובו קי"ל, דמעכב רק בברכה ראשונה.

תורף הדברים – שיש כוונה שהיא חלק ממעשה המצוה – אך תמיד יש צורך שילווה אל הכוונה מעשה, אחרת אין זו מצוה.

לפי דרכנו אנו מציעים לומר, שמצוות התלויות בקול ושמיעה – עקרון השמיעה הפנימית, כשיטתו המופלאה של כ"ק אאמו"ר זצ"ל, בספרו הגדול קול הנבואה שהעמיד את כל עולמה הפנימי של היהדות על ענין השמיעה: "קול דברים אתם שומעים ותמונה אינכם רואים זולתי קולי" (דברים ד', י"ב).

אם נתעמק בדבר נמצא קשר פנימי, מהותי ועמוק, בין "קול השופר הולך וחזק", לבין סופו של הפסוק: "משה ידבר והאלוקים יענו בקולי". הקול שנשמע ממרומי הר סיני, יצר את הלב ועודד את לבם של כל ישראל – לב אחד מאוחד בעבודת ה', ועל לב זה אמר הכתוב: "מי יתן והיה לבבם זה להם ליראה אותי כל הימים למען יטב להם ולבניהם לעולם".

עיון מדוקדק בדברי הכתובים שבפרשת ואתחנן, יגלה הדגשה מיוחדת של ענין הקול, ראשית: "קול גדול ולא יסף" (שם ה', י"ט). ואח"כ: "ויהי כשמעכם את הקולי" (פי' כ'). "ואת קולו שמענו" (שם כ"א). "אם יוספים אנחנו לשמוע את קול ד' אלוקינו עוד" (שם כ"ב). "כי מי כל בשר אשר שמע קול אלוקים חיים מדבר" (כ"ג). ואח"כ: "קרב אתה ושמע" – (פסוק כ"ד) – "ואת תדבר אלינו וכו' ושמענו ועשינו".

זה גם סוד ענינה של קריאת שמע: שיהיה משמיע לאזנו הפנימית של השומע, לכן מי "שלא השמיע לאזנו לא יצא" (ברכות ט"ו), לדעת ר' יוסי, שנימוקו עמו. אמנם הלכה כחכמים – שהעיקר הוא הקריאה – ואפשר לכוון בשעת הוצאת הקול מן הפה, אך הכל יודו כאן: שק"ש בלא כוונה של קבלת עול מלכות שמים, כמוה כתפילה בלי כוונה – לעמוד בתפילה לפני מלך מלכי המלכים – דהיינו: כגוף בלי נשמה.

תקיעת שופר של ראש השנה – עניינה הפנימי, כוונותיה. זו משמעותם של דברי הרמב"ם על "הרמז" – לאחר שהוא קובע כי עצם מצות השופר גזירת הכתוב: "רמז יש בו כלומר: עורו ישנים משנתכם ונרדמים הקיצו מתרדמתכם וכו' וזכרו בוראכם". דהיינו: מטרת מעשה המצוה של השמעת קול שופר על ידי תקיעה, היא שמיעתו הפנימית באוזן התוקע ובאוזן השומעים, המביאה לתמורה נפשית בלב השומע – למהפך פנימי. מעשה המצוה – הוא התקיעה – שבו כמו בתפילה דיבור ללא כוונה, הרי הוא כגוף ללא נשמה, לכן ראוי שהתוקע ילמד הלכות שופר וגם הכוונות הפשוטות והפנימיות, כדי שיעשה המצוה בשלמות.

על הצד ההלכתי של הכוונה כחלק ממעשה המצוה של תקיעת השופר, עמדנו במקום אחר. – עיקר עניינינו כאן הוא להגיע לקשר הפנימי, שבין הכוונה והמעשה – בענין המחשבה, שהוא מהותי ויסודי לכל מצוות התורה.

בקובץ אור הכיפורים (בעריכת הרב יוסף טולידאנו שליט"א – שהופיע חלק ממנו בשנת התש"ן) כותב כ"ק אאמו"ר הרב הנזיר זצ"ל: "לשמוע קול שופר – קול בחכמה הפנימית – בינה, והבינה היא שמעית – להגיון השמע, וזה קול פנימי". אכן יפה ציין הרב־המהדיר, לספרו הגדול של כ"ק אאמו"ר קול הנבואה: "הבינה שמעית היא באוזן הפנימית, כדי לעורר ולהשיב הבינה, בא הקול, קול השופר המנגן בקול ערב ויערב לה", (קול הנבואה

רמ"ב) ועוד שם: "כל סוד הבינה — הם קולות הנשמעים באוזן" (עץ החיים, שער ז' אח"פ פ"ה).

* * *

אכן, כמו במצוות שופר — כך בענין התשובה:

עיקר התשובה — פתיחת שערי בינת הלב. כמאמר הנביא ישעיה: "השמן וכו', פן יראה בעיניו ובאזניו ישמע, ולבבו יבין ושב ורפא לו" וכן כותב שם כ"ק אאמו"ר זצ"ל: "העיקר להרחיב שערי בינה וכו', והבינה היא כסא הכבוד וגדולה תשובה שמגעת עד כסא הכבוד — עד לבינה העליונה". ופה העיר הרב המהדיר — והביא מספר קול הנבואה: "ראש השנה הוא יום שמיעת דין הבינה העליונה" (קול הנבואה רמ"ו) והביא הרב המהדיר מספר מחשוף הלבן להמלוכ"ן הרב יעקב אבוחצירא זצ"ל בפי נצבים: "ובינה זו היא הבינה שימינה פשוטה לקבל השבים — כל שחטא והעוה ופשע ומרד יקרב לי בתשובה — שאני היא הבינה המקבלת השבים וכו'". עיי"ש, "שכל בני ישראל כל החכמים וכל הצדיקים, הכל כאשר לכל, נקראים בעלי תשובה".

ונזכיר כאן עוד דבריו המופלאים של כ"ק אבא מארי זצ"ל: "הנשמה נמשכת מן האוזן הנקרא בינה, כי הנשמה נמשכת מן השמיעה". (ראה שם כל הפרק: השמיעות ביום הקדוש, עמ' 553 ואילך).

לשונו של רבינו הרמב"ם בראש ה' תשובה בענין המצוות: "שישוב החוטא מחטאו לפני ה' ויתוודה" — ראויה לעיון עמוק. כאן הזכיר התשובה כמצוה וכרך אותה יחד עם ענין הוידוי, שרק אותו מזכיר כמצוה בספר המצוות שלו — והוסיף: "לפני ה'", ואח"כ "ויתודה". אין ספק שע"פ שיטת רבנו הרמב"ם, עיקר המצוה של התשובה ושורשיה הוא הוידוי — וכפי שכתבנו בהרחבה במקום אחר — מעשה המצוה הוא הוידוי, מתנאיו הוא: שיהא המתוודה מודע לכך שהוא עושה מעשה של תשובה. לכן הלשון: "שישוב החוטא מחטאו ויתודה". הנה כי כן יש לפנינו מקבילה מופלאה בין התפילה והתשובה — התפילה היא עמידה לפני ה' — כדברי הרמב"ם פ"ד מה' תפילה הטי"ז, ששם, אחרי שקבע הרמב"ם בהטי"ו — "שכל תפילה שאינה בכוונה אינה תפילה" — קובע הרמב"ם: "כיצד היא הכוונה שיפנה את לבו מכל המחשבות ויראה עצמו כאילו עומד לפני השכינה". אכן, שיא העמידה לפני ה' הוא ביום הכפורים, המוגדר על ידי הרמב"ם: כ"זמן תשובה לכל, לגדולים ולקטנים", ועליהם אמר הכתוב: "כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם, לפני ה' תטהרו". — הטהרה לפני ה' היא מתבצעת על ידי תהליך הוידוי והתשובה, המגיע לשיאו בתפלת יום הכפורים בוידוי: "אשמנו" ו"על חטא" — והרי לפנינו כאן: שילוב התפילה, התשובה והוידוי — בהרמוניה פנימית נפלאה, הממזגת יחד את מעשה המצוה שהוא התפילה — אמירת נוסח התפלה וברכותיה, והתשובה — אמירת הוידוי, המתלכדות עם שמיעת האוזן והלב, המביאה לידי תשובה אמיתית.

דבריו של ר' עקיבא המובאים במשנה בסוף יומא: "אשריכם ישראל לפני מי אתם מיטהרין מי מטהר אתכם" – מכוונים לעומק ענין התשובה.

מעשה התשובה כמוה כטבילה במקוה של טהרה – היא אמירת הוידוי בלב שבור והכנעה. קבלת התשובה על ידי הקב"ה, היא כהזאת מים טהורים על ידי המזה – המביאה בתהליך של טהרת שבעת הימים, המקביל בין ענין שריפת הפרה והכנת אפרה למים המטהרים, לבין ענין הכנת כל אדם מישראל ובראשם הכהן הגדול – להגיע בטהרה ליום הכפורים, ליום הטהור והקדוש.

יהי רצון ונזכה למזג בימים הקדושים הבאים עלינו ועל כל ישראל לטובה, את מעלות התפילה, התשובה, הוידוי – לשלמות אחת של טהרה וקדושה, שתעלה את כל ישראל למדרגת: "ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ" מעתה ועד עולם – אמן. כן יהי רצון.